

Lietuvos įvaizdžio stereotipai egzilio tekstuose

Egzilai ir jų požiūris į sovietinę Lietuvos okupaciją

1944 metų vasarą SSRS - Vokietijos Reicho frontas pasiekė Lietuvos teritoriją. Tūkstančiai žmonių, jų tarpe daugybė iškiliausių tarpukario laikotarpio inteligentų buvo priversti pasitraukti į Vakarus. Nežiūrint to, kad daugelis jų nekolaboravo su vokiečiais, žmonės puikiai prisiminė 1941 metų trėmimus ir todėl neturėjo jokių iliuzijų kas link to, kas jų lauktų sugrįžus "darbininkų ir valstiečių" valdžiai. Iliuzijų neturėjo ir tie patys darbininkai bei valstiečiai, kurių daugelis persikėlė į miškus, kad išvengtų ėmimo į sovietinę armiją ir susiorganizuoti partizaniniam karui, kuris turėjo Vakarams pademonstruoti, kad Lietuva nesitaikstys su pakartotine sovietų okupacija, o kausis su ja tol, kol sulauks jų paramos. Pasitraukę į Vakarus ir DP stovyklose atsidūrę žmonės taip pat tikėjosi greito karo tarp Vakarų Sąjungininkų ir Sovietų Sąjungos ir galimybės grįžti į savo kraštą. Tačiau metai bėgo, o karas taip ir neprasidėjo. Jaltaje nustatyta tvarka pasirodė daug ilgalaikiškesnė ir brutalesnė, nei tikėjosi ją su Stalinu pasirašė Ruzveltas ir Čerčilis, taip taikliai pasakęs, kad Rytų Europa nuo Vakarų tapo atskirta "geležine uždanga". Tačiau viltys, kad didžiosios demokratijos susikaus su komunizmu nebuvo visiškai nepagrįstos. Juk beveik visos Vakarų valstybės (vėliau tik viena Australija, norėdama įsiteikti SSRS tai padarė) nepripažino akivaizdžiai falsifikuoto ir prievartinio Pabaltijo valstybių inkorporavimo į SSRS. Išvietintieji asmenys tikėjosi, kad Lietuvos išvadavimo laikas ateis, tačiau tam metui reikėjo sau susirasti (kaip tada atrodė) laikinus namus. Tokiais kai kam tapo Didžioji Britanija, kitiems Prancūzija, Australija, Vokietija, Pietų Amerikos kontinento valstybės, tačiau daugumai - Jungtinės Amerikos Valstijos. Būtent ten susiformavo didžiulė lietuvių diaspora. Egzilis nebuvo monolitiškas ir vienalytis. Vieni egzilai buvo ateitininkiškos pakraipos pažiūrų, kiti susijungė į Santarą - šviesą, tretį jungėsi į dar kitas organizacijas. Juos visus vienijo vienas bendras tikslas - išlaikyti savo lietuviškumą ir jį perteikti jaunesniajai kartai, tuo pačiu nenutraukiant lietuviškojo kultūrinio gyvenimo, kuris jų manymu laisvuose Vakaruose turėjo daugiau galimybių gyvuoti ir plėtotis nei po bolševikų priespauda atsidūrusioje Tėvynėje. Tam buvo lemta išsipildyti, ko liudijimai yra daugybė literatūrinių žurnalų numerių, grožinių knygų, filosofijos veikalų, operos spektaklių, vasaros stovyklų, kurias faktiškai galima vadinti kultūrinėmis konferencijomis.

Tačiau su laiku egzilų tarpe kilo didžiulis susidomėjimas okupuoto krašto gyvenimu. Toks poreikis kilo visų pirma dėl to, kad kuriantiems egzilo veikėjams reikėjo žinoti, kokia faktinė padėtis buvo Lietuvoje. Žia jiems iškilo didžiulė problema - objektyvios informacijos trūkumas. Geležinė uždanga buvo sukurta ne tik tam, kad "apsaugoti" Rytų Europos gyventojus nuo "žalingos amerikiečių propagandos", kurios pagrindiniai ginklai buvo komunistinių nusikaltimų demaskavimas, aukštesnio pragyvenimo Vakaruose parodymas ir džiazas. Ji turėjo ir kitą tikslą - dezinformuoti pačius demokratinių valstybių piliečius. Didele dalimi tai pavyko. Didžiulė dalis intelektualų - rašytojų, tokių, kaip E. Hemingway, dailininkų, kaip Pablo Picasso įvairiais periodais nuoširdžiai tikėjo, kad komunizmas ir jo skelbiama lygybė yra puikus vaistas nuo visų kapitalizmo ir su juo susijusios socialinės nelygybės ligų. Kai septintame dešimtmetyje Chruščiovas pradėjo leisti didesniai skaičiui žmonių lankytis Sovietų Sąjungoje, dar daugiau žmonių Vakaruose ėmė abejoti tuo, ką jų vyriausybės jiems sakė apie šią valstybę ir jos politinę sistemą. Tokiuose autoritetinguose Amerikos leidiniuose, kaip "The New York Times" radosi žurnalistų, kurie tikra to žodžio prasme gyrė gyvenimą "komunistiniame rojuje" ir netgi laikė tos pačios Lietuvos okupaciją beveik kad teisėtu dalyku. Štai, kaip apie tokius vizitus leidinyje "Aidai" atsiliepia Antanas Gailiušis :

"Tokie vizitai sudaro Sovietų Sąjungai kultūringos, humaniškos ir turtingos valstybės garbę: žiūrėkite, jos piliečiai važinėja po pasaulį, lanko gimines, grįžta atgal, matyt gyvena gerai, naudojami laisve. Kas nepažįsta tenyškščio gyvenimo, tokiems tie vizitai padaro įtakos. Nors iš tikro rusiškiems komunistams tiek rūpi būti humanistais, kiek pernykštis sniegas, bet puoštis prieš pasaulį humanizmo skraiste labai svarbu. Laisvajame pasaulyje Sovietų Sąjunga savo prestižą palaiko tik melagingos propagandos dėka"1

Visa tai negalėjo nepiktinti ir tuo pačiu nekelti sumaišties priverstinių emigrantų stovykloje. Ne išimtis čia buvo ir Lietuva. Ir tai nenuostabu. Juk tokių Lietuvos veikėjų, kaip J. Baltušio apsilankymo metu JAV buvo mažų mažiausia nekukliai meluojama apie Lietuvoje vykstančią "pažangą" ir pačių

lietuvių "su džiaugsmu ir ryžtingu atkaklumu" kuriamą komunizmą. Bet visa tokia akivaizdi sovietų propaganda nebuvo vienintelė informacija, pasiekianti egzilus. Daugybė stalinistinių nusikaltimų, religinio gyvenimo priespauda, nusmukusi, tiesiog dekadentiška ekonominė sovietinės Lietuvos padėtis - visa tai daugiau ar mažiau pasiekdavo Vakarų. Ir skirtingai nei kai kurie jų Vakarų kolegos, lietuvių intelektualai neužsimerkdavo prieš šią informaciją, priešingai - ji jiems buvo pati svarbiausia ir labiausiai dominantė. Pasak bene žymiausio ateitininkų veikėjo Juozo Girmiaus :

"Išėiviai visą laiką reikalingi gyvo ryšio su tėvų kraštu dėl to, kad pagrindinė tautinės gyvybės nešėja yra tėvynėje gyvenančioji tauta. Tėvynėje, kaip tautos namuose, dega tautinės gyvybės "amžinoji ugnis". Iš namų židinio išsinešta tautinė gyvybė gali svetur būti palaikoma tik gyvu ryšiu su visa tauta, sielojantis jos rūpesčiais ir dalyvaujant jos laimėjimuose."2

Ir išties, tam, kad kurti ir taipogi politiškai veikti egzilo sąlygomis reikėjo žinoti ir apie padėtį krašte. Vis dėlto tai, kad pilnos, tikslios ir objektyvios informacijos apie visapusišką gyvenimą Lietuvoje trūko, neišvengiamai privedė prie to, kad beveik kiekvienas žmogus susiformavo savo Lietuvos įvaizdį. Įsigalėjo visa eilė stereotipų. Įvairaus amžiaus ir skirtingų patyrimų turintys lietuviškosios diasporos atstovai dalijosi savo vizijomis spaudoje ir knygose, jų tarpe vyko aktyvios diskusijos.

Egzilų požiūris į katalikų religijos padėtį Lietuvoje

Labai paplitęs Lietuvos kataliko - kankinio įvaizdis. Apskritai, katalikų bažnyčios padėtis vaizduojama kiek perdėtai dramatinė. Štai Stasys Lozoraitis jaunesnysis rašo:

"Nors ir kiek kitomis priemonėmis, sovietai yra pasiryžę Lietuvos bažnyčią pirma susilpninti, o paskui visai likviduoti, geriausiu atveju palikdami tam tikrus formalius griaučius."3

Tuo, ar sovietų valdžia išties taip neabejotinai ruošėsi panaikinti katalikų bažnyčios instituciją Lietuvoje, reiktų abejoti. Toks planas būtų buvęs tiek realus, kiek ir "galutinė, istoriškai neišvengiama" socializmo pergalė...

Susipažinimas su esama katalikų bažnyčios padėtimi Lietuvoje labai akcentavo ateitininkai. Šitai labai akcentuoja Viktoras Nakas :

"Ateitininku dėmesio centre turėtų būti jų tradicinė rolė - gerai pažinti Lietuvos Bažnyčia ir Lietuvos tikinčiųjų padėtį."4

Didelį įspūdį egzilui padarė iš Lietuvos gaunama "Katalikų Bažnyčios kronika". Šis pagrindinis leidinys padėjo jiems sužinoti apie sovietų valdžios vykdomus plačius religinius suvaržymus, nusikalstamus jos veiksmus bažnyčios atžvilgiu. Reikia tačiau pažymėti, kad tuo ir tebuvo apsiribota. Juk kronikoje tebuvo aprašomos vien aktyviųjų tikinčiųjų problemos, visiškai neminint kitų visuomenės grupių rūpesčių. Tokiu būdu būtent tikėjimo klausimas atrodė pats aktualiausias.

Išėiviai savo spaudoje nuolat nušviesdavo katalikų religijos padėtį Lietuvoje taip, lyg ten tai būtų pats aktualiausias viso krašto gyvavimo klausimas. Nors viską suabsoliutinti neišvengiamai vertė visus lietuvius vaizduoti karštais katalikais.

Lietuvos ir joje vykstančių procesų mistifikavimas ir objektyvus nušvietimas

Vienas iš įdomiausių Lietuvos vaizdavimo stereotipų buvo jos mistifikavimas. Visų pirma tai sietina su tuo, kad emigracijoje nacionalizmo nuotaikos buvo labai stiprios, nes norint išlaikyti savo tautinį tapatumą jį neišvengiamai reikėjo sureikšminti, taip sakant pagrįsti. Tokiu būdu daugelis vyresniosios, o ypač jaunesnės ir jaunosios kartų atstovų Lietuvą vaizdavosi labai romantiško romantizmo fone. Studentas Jonas Kudirka pažymi :

"[...] labai trokštu pamatyti tą kraštą, apie kurį pasakojama tiek įvairiausių legendų. Amžių bėgyje daugelis kariuomenių ten yra žygiavę, ir daugelis kovų kovota. [...] tai tik vaikiškas žaidimas, palyginus su tuo, kas dabar gresia : tamsus šešėlis aršios ir netolerantiškos ideologijos." 7

tai, kokiomis tamsiomis spalvomis Kudirka piešia sovietinę Lietuvą, kokį krašto paveikslą jis vaizduoja, galima pamatyti iš to, kad jis Sovietų Sąjungą lygina su rašytojo J.R.R. Tolkien skurtuoju Mordoru – absoliutaus blogio karalyste. Straipsnio autorius tai daro sąmoningai, o prieš tai su Tolkien "Žiedų valdovu" susipažinęs skaitytojas prieš akis turėjo susidaryti išties kraupų ir kraują stingdančių

vaizdą. Nors okupuotosios Lietuvos gyventojų jis nepristato kaip trolių ir nelygina jų su goblinais, bet ir jie neatrodo kupini natūralių žmogiškų emocijų. savo giminaičiuose jis pastebi :

“Berniukai čia nekrykštuoja ir mergaitės nekikena. Tik viena mergaitė, atrodo, nuoširdžiai juokėsi, bet ji, kaip vėliau teko patirti, buvo įsitikinusi komunistė ir ateistė ir, tikriausiai, jokių nepasitenkinimų dabartine santvarka neturėjo.”⁸

Tokių tekstų, kuriuose išvelgiami vien neigiami okupuotosios Lietuvos gyvenimo bruožai yra apstu. Šitokią ją vaizduoja ir Simas Sužiedėlis:

“Taigi lietuvių tauta yra sunkioje egzistencinėje kovoje. Vienu metu ji puolama keliais frontais: religiniame – ateistinės bolševikų pasaulėžiūros, politiniame – rusų okupacijos ir komunistinės diktatūros, tautiniame – agresyvos svetimos kultūros, vitaliniame – tautos žudymo ir išblaškymo.”⁹

Šiuo atveju Sužiedėlio tekstas pilnai suprantamas – juk okupuotoje Lietuvoje dar aidėjo paskutiniai partizaninio karo šūviai, be to nedaug kas tikėjosi, kad ir po Stalino mirties SSRS bent kas nors pasikeis.

Tačiau pastebima ir išėivių supratimu teigiamų poslinkių :

“ Lietuvoje lietuviai kovoja prieš komunizmą ir rusinimą ir žinojimas, kad mes juos remiame paskatina jų kovą. [...] Jie didžiuojasi būdami lietuviais, kalbasi tarpusavyje tik lietuviškai ir jei į juos kreipiasi rusiškai (nors ir moka) – atsako, kad nesupranta rusiškai. Jie nori priversti kitataučius, gyvenančius Lietuvoje, išmokti lietuviškai. Lietuviai gyvena Vilniuje, kad neužleistų savo vietos svetimtaučiams. dabar Vilniuje yra 47 % lietuvių – tai didžiausias procentas istorijoje.”¹⁰

Žinoma, buvo lietuvių, kurie išties laikėsi būtent tokio nusistatymo, kurį aprašo S. Sužiedėlis, tačiau iš esmės galima labai abejoti, ar žmonės masiškai į Vilnių kėlėsi tik tam, kad nusverti kitataučių daugumą arba apsimesdavo nemoką rusiškai.

Apie Lietuvos jaunimo sovietinimą taip pat nemažai rašyta. Štai Horstas Zibas teigia:

“Kremliaus saulės apšviesta tarybinė Lietuva merdėja. tai žinome ne tik iš mūsų surinktų duomenų, bet ir iš anglosaksų periodinės spaudos. Žurnalistai, kurie iki šiol turėjo laimės aplankyti garsiąją darbo žmonių tėvynę, nėra buvę Pabaltijo kraštuose, nes šie kraštai dar nėra “politiniai pribrendę” užsienio žurnalistų aplankymui. Vien šis faktas mums, kurie esame patyrę pirmosios bolševikų okupacijos reple, pasako viską. [...] Visą savo vaikystę praleidęs okupacijose jis, [jaunuolis] nuo pat pirmo skyriaus girdėjęs rusų militarizmo didybę, jų karžygių nuopelnus ir visų buržuazijos atmatų niekšišumą, savaime aišku stoja už tiesą, kaip jis ją mato ir supranta. [...] Tiesa jam yra darbo žmonių kova už būvį komunistų priežiūroje.”

Gana plačiai kultūrinį gyvenimą Lietuvoje, ypač jo ryšį su pasaulyje vykstančiais procesais išėiviams nušvietė Tomas Venclova, aštuntame dešimtmetyje pasitraukęs į Vakarų. Jis rašo :

“Lietuvos intelektualai tuo tarpu laiko save mažais ir silpnais ir vis dar bando reikštis legalios spaudos puslapiuose, teatrų scenose, parodų salėse. Kiekvienas Lietuvoje žino, kad iš to beveik nieko negali išeiti. [...] Legalioji krašto kultūra, skirdamasi nuo pagrindinės, yra gana rafinuota, sudėtinga, neretai subtiliai moderniška, gana atidžiai sekanti tai, kas pasaulyje vyksta. Ji neabejotinai atlieka tam tikrą teigiamą funkciją. [...] Ji yra įvairi, kartais savikritiška, bet jos įvairumas yra nefunkcionalus. Tai ne organizmo įvairumas; tai mechaniško kaleidoskopo įvairumas. Jos savikritiškumas yra savo vidinės silpnybės suvokimas.”⁵

Venclova gana kritiškai apibūdina sovietinės Lietuvos kultūrą, tačiau neatsiliepia apie ją vien neigiamai. Jis parodo, kad kultūrinis gyvenimas krašte nėra miręs ar absoliučiai stagnuojantis. Tiesiog jam trūksta laisvės, kad galėtų pilnai atsiskleisti. tačiau Venclova išlieka kritiškas :

“Neturime išverstų į lietuvių kalbą nei dabartinės prozos meistrų, nei daugelio geriausių pasaulio poetų; neturime (nei knygoje, nei scenoje) įdomiausių pastarojo meto dramaturgų; neturime literatūros kritikos veikalų, nukrypstančių nuo dogmatiškiausiai suprasto marksizmo. Smegenys ir jėgos eikvojamos kam kitam. Lietuva nealsuoja pasaulio kultūros oru. [...] Uždanga vis dar lopoma, ir juo labiau vertintinos kultūrininkų pastangos tuos lapus bent iš dalies nuplėšti. Pastangos duoda vaisių, nes lietuvių kultūra nėra smukusi ligi daugumos kitų respublikų lygio.”⁶

Venclova apskritai, kaip ilgą laiką sovietinėje Lietuvoje gyvenęs ir dirbęs veikėjas, dalyvavęs visasąjunginiuose kultūrinuose procesuose veikėjas bene objektyviausiai iš visų egzilų sugebėjo parodyti kokia gi iš tikrųjų buvo sovietų okupuota Lietuva ir jos visuomenė – jokių būdu ne vienpusiška ir nevienalytė.

Išvados

Egzilai aktyviai domėjosi įvykiais Lietuvoje. Tai jiems buvo reikalinga vien jau dėl to, kad žinoti, kokie jų pačių veiklos klausimai “Lietuvos vadavimo” ir yra aktualiausi, kokia padėtis yra Tėvynėje ir ypač prieš kokius sovietų valdžios veiksmus reikia kovoti, o kuriuos išnaudoti savo tikslams. Vieni autoriai savo tekstuose dėmesį kreipdavo daugiausia į katalikų bažnyčios ir tikinčiųjų padėtį krašte, kiti – į individo laisvės ir tapatybės problemą, dar kiti – ekonominį krašto gyvenimą, jaunimo problemas, KGB veiklą.

Dėl didelės informacijos stokos egzilio tekstuose atsispindėjo gana neobjektyvus Lietuvos vaizdas. Netgi praėjus ilgesniam laikui po Stalino mirties krašto gyventojai buvo vaizduojami tiesiog dvasios vergais, kovojančiais nepaprastai sunkią kovą dėl savo nacionalinio tapatumo išlaikymo. Buvo plačiai nušviečiama disidentinė veikla arba sovietų valdžios nusikaltimai, nelabai kreipiant dėmesį į kasdieninį daugumos Lietuvos gyventojų gyvenimą. Tuo pačiu pažymėtina, kad egzilams Lietuva tebuvo vien lietuvių tautai priklausantis kraštas, apie rusus ar lenkus beveik visiškai neužsimenant. Žodis “tauta” aiškiai atstojo žodį “nacija”.

Padaugėjęs kontaktų su Lietuva situacija ėmė keistis. Į ją buvo pradėta žvelgti ne tokiu neigiamai – užjaučiančiu žvilgsniu kaip anksčiau, o su susidomėjimu ir smalsumu, išlaikant tačiau pakankamą kritiškumo dozę. Buvo pamatyta, kad net ir okupacijos sąlygomis krašte vyksta aktyvus, nors ir griežtai kontroliuojamas, kultūrinis gyvenimas.

Kažin ar būtų galima išseivius kaltinti sąmoningu perdėm neigiamo sovietinės Lietuvos įvaizdžio formavimu. Taip atsitiko greičiau dėl natūralaus, prigimtinio emigracijos poreikio parodyti gyvenimą Lietuvoje kiek įmanoma blogesniu. Okupuotoji Lietuva visą laiką egzilams buvo jų pačių tautinio identiteto išlaikymo tikslas. Būtent dėl to savaime susikūrė toks jos stereotipas, kuris Lietuvą vaizdavo tokią, kokia ji buvo tuo metu, kai joje vyko partizaninis karas. Didelę įtaką čia turėjo visiškas oficialios sovietų pateikiamos informacijos neigimas, ją visą prilyginantis propagandai.

Daugelis išseivių suprato, kad norint išlaikyti savo tautinį tapatumą jiems yra būtina turėti tiesioginių ryši su Lietuva. Jie suprato, kad jų nutautėjimas yra neišvengiamas nesant kontaktui su tėvyne. Vienas iš būdų, kaip to išvengti turėjo būti Lietuvos parodymas jaunimui. Pradžioje labai bijota, kad tokių būdu tvarkant juridinius įvažiavimo dokumentus bus savotiškai pripažinta sovietinė okupacija. Tačiau nuvykus į Lietuvą susidaryti asmeniniai išpūdžiai taip pat negalėjo objektyviai atspindėti Lietuvos kasdienybės. Daugelis išseivių atvykdavo jau su išankstiniu nusistatymu. tai viena priežastis. Kita – nuo pat pirmo momento, kai tik egzilai nulipdavo nuo lėktuvo trapo juos sekdamo ne tik džiūgaujantys giminės bet ir gausus KGB agentų būrys. Tokiu būdu jiems situacija atrodė gerokai labiau įtempta nei buvo iš tikrųjų. Kita vertus, beveik nei vienas sovietinės Lietuvos kultūros veikėjas neabejojo, kad jo telefoninių pokalbių nuolat klausėsi, nors saugumo struktūra tam neturėjo nei poreikio nei tuo labiau resursų.

Apibendrinant galima pasakyti, kad sąmoningai ar ne, egzilis vaizdavosi Lietuvą tokią, kokią norėjo matyti, - didvyrišką, visapusiškai smaugią ir atkakliai kovojančią. Apie tai, kad jos gyventojai gyveno be to ir paprastą, kasdieninį gyvenimą, negalėjo būti nė kalbos. Egzilams reikėjo didvyrių, kad sekti jų pavyzdžiu...

1 Gailiūšis A. Dvi bendravimo pusės//Aidai, 1970 Nr. 2

2 Girnius J. Idealas ir laikas. Čikaga, 1966. p. 56

3 Stasys Lozoraitis Jr. Žvilgsnis i pavergtą Lietuvą//Aidai, 1966 Nr. 7

4 Nakas V. Ateitininkai išseivijoj ir dabartine Lietuva//Ateitis, 1987 Nr. 5

5 Venclova T. Vilties formos. – Vilnius, 1992. p. 75

6 Venclova T. Tekstai apie tekstus. – Čikaga, 1985. p. 118

7 Kudirka J. Pavergtos Lietuvos padėtis studento akimis // Ateitis, 1974 Nr. 6. p. 172

8 Ibid. p. 174

9 Sužiedėlis S. Ateitininkai lietuvių egzistencinėje kovoje // Aidai. 1954 nr. 8. p. 338

10 Sesė Geltonkasė Lietuvos likimas yra mūsų likimas // Ateitis, 1982 Nr. 4 p. 129